

ЭОЖ 001:008.14 (574)

Г.Қ. Әбдіғалиева, Ә.С. Джурумбаев

Қазақ философиясындағы адам және табиғат үйлестігі

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Аннотация. Қазақ философиясындағы адам мәселесі ең негізгі болып табылады. Мақалада тек оның негізгі жақтары ғана қарастырылады. Оның методологиялық, тарихи және логикалық аспектілері қарастырылады. Абай Құнанбаев, Шәкәрім, Сұлтанмахмұт Торайғыров және т.б. негізінде қазақ философиясының онтологиялық және гносеологиялық ерекшеліктері және қазақ қоғамының рухани құндылықтары анықталады.

Түйін сөздер: антропология, табиғат, адам, тәңірлік, шамандық, зороастризм, жалғыздық, деизм.

Антропология адам туралы, адамның табиғат аясындағы, уақыт пен кеңістіктегі дене, жан, тән өзгерістерін зерттейтін ғылым болғандықтан белгілі бір ойшылдардың осы ғылым саласындағы көзқарастарын зерттеу жұмысы олардың адам және табиғат деген ауқымды да, келелі мәселеге байланысты пікірлерін сараптауға да саяды. Ағылшын философы Д. Холден адамды Жер бетіндегі ең көп қырлы түр деп атайды. Адамдардың табиғи қасиеттері, негізінде олардың физикалық және генетикалық сипаттары арқылы анықталады. Тектері бір болғандықтан үнемі байланыстағы адамдар бірлестігі шартты түрде нәсіл, яғни антропологиялық тип құрайды. Нәсілдік және ұлттық ерекшеліктер белгілі бір географиялық ауқымда, табиғи ортада тұрақталады.

Табиғат және адам, өмір мен өлім саналы ұғымға тіптен түсініксіз, таңғажайып, құпия-құбылыс болып келеді. Табиғат пен адам! ... Тіршілікте одан ғажап, олардан құпия не бар? Әлемнің таңғажайыптығын тану, ұғу қажеттілігі, адамға қатысты өмір мен өлім мәселесі және табиғаттың құпиясына деген құштарлық шамандықты туғызды [1]. Осы пікірдің қорытындысы ретінде Шоқан өзінің белгілі анықтамасын береді. Шамандық дегеніміз – дейді ол, – әлемдік дүниені сүю, табиғатқа деген шексіз махаббат және өлгендердің рухын қастерлеу, аруағын ардақтау. Бірақ табиғаттың басты ғажабы – адам. Адам ерекше қабілетті тірі жан, ол ойлау қабілетіне ие, ол жан-жағына бағдарлай, сынай қарайтын жаратылыс кереметі.

Ғалым қазақтар санасындағы шамандықтың қалдықтарын зерттей отырып, адам мен табиғат мәселесін философиялық тұрғыдан айшықтап көрсетуге күш салады. Әрине, қазақ ұлтының сенім-нанымдарына байланысты айта кетуіміз қажет, ХХ ғасырдың басына қарай қазақтар

ұстанған дін синкретикалық мәнде болды. Бұл дінде тәңірліктің, шамандықтың, зороастрлықтың, исламның қағидалары мен түсініктері көшпенділік өмір салтының әсерімен тұрмыс жағдайына бейімделген, еркін ойлаудың шарттары басымдау болды. Осыған байланысты табиғат пен адам бірлігі мәселесі кең тынысты философиялық мәнде қарастырылды. Біз бұл ерекшелікті Абай, Ыбырай, Шәкәрім, Сұлтанмахмұт еңбектерінен айқын сезінеміз. Әсіресе Сұлтанмахмұт көп жағдайда адамның құдіреттілігін уағыздап, оған ғылымның жетістіктерін қолдана отырып, өзін қоршаған органы мақсатына қарай пайдалануға шақырады. Ол «Кедей» атты поэмасының эпиграфын орысша былай деп береді: «Все что существует в мире, есть результат известных действий, условия и среды. Человек может творит эти условия, что и отличает его от животных. На этом основано все, что и изобретено человеческим умом» [2]. Бұл сарын – табиғат және адам бірлігі мәселесіндегі жаңа сарын.

ХХ ғасыр басында ғұмыр кешкен қазақ зиялылары адам болмысы мәселесін философиялық натурализм тұрғысынан қарастыра отырып, адам және табиғат бірлігінің сан сырлы құпияларын осы жаңа сарын негізінде үңіле зерттейді. Бұл мәселені олар адам және табиғат диалектикасы деңгейінде қалдырмай, өз замандарындағы саяси-әлеуметтік хал-ахуалға ұштастырып, шынайы философиялық дәрежеге көтереді. Табиғат пен адам жанының үндестігін зор құлықтылық, моральдық қалыпқа салып қарастыру қазақ философиясында бұрыннан қалыптасып келген үрдістердің бірі болып табылады. Ең болмағанда, алдымен табиғат, ел-жер суреттемесін беріп, одан соң адам бойындағы сезімдерге көшу, оларды әсірелеп көрсету көптеген ақын-жыраулардың өзіндік әдісі ғана емес, ұлт болмысының,

адам табиғатының қоршаған ортамен бірлігін көрсететін философиялық пайымдау ерекшелігі де болды. Мысалы, атақты Ақтамберді жыраудың мына өлең жолдары осыған куә.

Жағалбай деген ел болар, Жағалтай деген көл болар,
Жағалтайдың жағасы жасыл да байтақ ну болар.
Атадан алтау туғанның жүрегінің бастары
Алтын менен бу болар.
Атадан жалғыз туғанның жүрегінің бастары
Сары да жалқын су болар,
Жалғыздық сені қайтейін?...[3].

Жалғыздық, жалқылық адамға да, табиғатқа да жараспайтын қасиет. Табиғаттағы бірлік, көптік жасыл да байтақ қалың нуға байланса, елдің бір туғандардың бірлігі алтын сипаттағы қасиеттерге жетелейді, ұлтжандылық, патриоттық сезімдерге, яғни жүрекке бу пісетін, биік рухқа итеретін тұғырға баланады.

Ақтамберді, Үмбетей, Тәтіқара жыраулардың жоңғар шапқыншылығы дәуірінде өмір сүргенін ескерсек, олардың толғауларында жау қолында қалған жанға жайлы әсем табиғатты, туған жерлерді азат етер күндерді аңсау, ісі қазақ болып, бірігіп атқа қонып жауға күйрете соққы беру отаншылдық философияның өзегіне айналды. Қалың қазақ көңіліндегі мұң мен налыс, ыза мен кек, арман мен мұрат сияқты адами сезімдер табиғат құбылыстарымен үйлестіре, үндестіре жырланады.

Адам мен табиғат бірлігіне ерекше сұлулық, поэтикалық сипат бергендер Шәкәрім мен Мағжандар болды десек қателеспейміз. «Жиі тоқылған жібек бұйымдай құлаққа жұмсақ, тәтті пісірілген сіңімді тамақтай, жүрекке жайлы тиетін, жақсы үнді сұлу сөзді ақындар май айының қызыл гүліндей, қыршын жастардың қызықты, қымбат өмірлерінің қиын сырын сипаттаса, кейде қыс айының желтоқсанындай жайлаған жасыл гүлді қуартатұғын, талай-талай жүректердің тамырын жүзінің нұры мен билеп соқтыратын сұлуларды солған жемістей суалтатын баянсыз өмірдің бақытсыздық мұңдарын сипаттаса, сол айтылған сөз салған ән қуаныштың да, қайғының да өзіне лайықты сөз ұнаулы үнмен айтылса, дүниеден осыдан жақсы жанға жайлы әдемілік, жарасымдық бар ма екен? Бет сұлулығы – тән сыйы болса, дауыс пен сөз сұлулығы жан сыйы ғой, әрине тән сыйынан жан сыйы артық екеніне дау жоқ. Бірақ бет сұлулығын әркім-ақ таниды. Сөз бен ән сұлулығын тануы аз» [4].

Ыбырай Алтынсарин (1841-1889) дүниетанымы қалыптасуына туған ел, халық ауыз әдебиеті,

озық орыс әдебиеті мен Еуропа ойшылдарының еңбектері елеулі әсерін тигізді. Ш.Уәлиханов секілді Ы. Алтынсарин да өз халқының артта қалушылығын жоюдың бірден-бір жолы ағартушылықта деп сенді және Қазақстандағы халық ағарту ісінің ұйымдастырылуы мен дамуына белсене араласты. Ыбырай Алтынсарин арнайы философиялық тақырыпта еңбек жазбаған, дегенмен ағарту және қоғам мәселелерін талдауға арналған шығармаларында дүниетанымдық ерекше пікірлер қалыптастырған. Ыбырайдың көптеген өлеңдері мен әңгімелерінен оның қоршаған дүниенің санадан тыс және тәуелсіз өмір сүретіндігін мойындайтынын байқаймыз. «Жаз», «Өзен» сияқты өлеңдері табиғатты өзінше тамашалау ғана емес, сонымен бірге оның адам санасынан тыс және тәуелсіз екендігі сезіледі. Бұл – ұлы ағартушының дүние туралы көзқарасының бір жағы. Екінші, Ыбырай дүниені жаратушы құдай деп біледі. Бұл ойды ол көптеген шығармаларында қайталап отырады. Мысалы, «Жаратқан мұнша таңсық жаббар құдай!» [5], «Жаратты неше алуан жұрт бір құдайым» деген өлең шумақтарында, «Мұсылманшылдықтың тұтқасы» т.б. еңбектерінде осы пікірді қуаттайды. «Мұсылманшылдықтың тұтқасында» бүкіл дүниені, жан-жануарларды айта келіп, «мұның бәрі де жалғыз теңдесі жоқ, ұқсасы жоқ бір құдайдың барлығына, бірлігіне һәм кәміл жаратушы халық – қадір екендігіне дәлел болса керек» деп тұжырымдайды. Ойды қайырып айтқанда, Ыбырай қоршаған дүниенің объективті өмір сүретіндігін мойындайды, сонымен бірге дүниені жаратушы құдай деп біледі. Бұдан Алтынсариннің дүниеге көзқарасы деизмге жақын екенін көреміз.

Дүниетанымдық мәселеде Абай Алтынсарин секілді деизмге жақын. Құдай – өз заңдары бойынша дамып жататын өлшемнің алғашқы себепшісі деп түсінді. Абай Құнанбаев өзінің аса дарындылығы, ой-өрісінің тереңдігі, халқына деген қамқорлығымен әлемге танымал болды. Абайдың дүниеге көзқарасы ойы мен қыры мол, күрделі. Абай қазақтың бойына ұялаған өнерді тән азығы және жан азығы деп екіге бөлген. «Ал жан азығы дегеніміз – көркем өнер. Бұл табиғаттың бойындағы әсемдікті, күш-қуатты адамның қажетіне сәйкестендіріп, ия тіл арқылы көріктендіріп жіберу. Мұндай көркем өнерді Абайдың «жан азығы» деу себебі, ол жанға, яғни көңіл күйіне, сезімге қатты әсер етеді» [6]. Абай дүниетанымы – антропологиялық мәндегі дүниетаным. Антропологиялық мәселелер шеңберіне кіретін тақырыптардың ешқайсысы

ойшыл назарынан тыс қалған емес. Оның поэзиясы мен «Қара сөздерінде» адам табиғатының тылсым сырлары, адамның өзін қоршаған ортамен, яғни табиғат және қоғаммен үйлестіктегі, өмірі, адам болмысының жан-жануар әлемінен ерекшеліктері, адамның ғұмыр кешу жолындағы ұстанатын құндылықтары, мұрат-мақсаты жан-жақты терең зерттеледі. Әрине, көп жағдайда көшпелі, жартылай отырықшы ғұмыр кешкен қазақтың ұлттық табиғаты отырықшы елдердегі халықтардың ұлттық ерекшеліктерінен басқашалау болды. Өз отандастарының қалың ортасында өмірі өткен, жастайынан ұлағатты әке Құнанбайдың қасында жүріп қауымдық мәселелердің қалай туып, қалай шешілу әдістерін көріп-біліп зердесінен өткізіп үйренген зор талант иесі Абайдан артық өз ұлтының қыр-сырларын білетін жан табу қиын. Өлең сөзбен көркем сөзді биік таққа отырғызып кеткен поэзия алыбы Абайдың туған табиғатты суреттеу әдісі де ерекше, ол табиғатқа жан бітіріп, адам тілімен сөйлетіп, табиғат арқылы адамның ішкі дүниесін, тұрмыс-салтын, менталитетін ашып көрсетеді.

Абай Құнанбаев өзінің аса дарындылығы, ой-өрісінің тереңдігі, халқына деген қамқорлығымен әлемге танымал болды. Абайдың дүниеге көз-қарасы ойы мен қыры мол, күрделі. Дүние туралы пікіріне келсек, деизмге жақын дедік. Біріншіден, сыртқы дүниенің санадан тыс өмір сүретіндігін қуаттайды. Мысалы, қырық үшінші қара сөзінде адам «...көзбен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп, тыстағы дүниеден хабар алады» дейді [7]. Сонымен бірге көптеген өлеңдерінде, отыз сегізінші сөзінде жан-жануарларды, адамды, тіпті машина, фабрикаларды алла жаратты деген тұжырым жасайды. «Мен» және «менікі» деген философиялық мәселені қарастырып, өзіндік тұжырымға келеді. Ақынның ойынша «мен» – ақын, жан, «менікі» – адам денесі. «Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан, «менікі» өлсе өлсін, оған бекі» деп, дене өлгенімен жан өлмейді деген қорытындыға келеді. Абай таным туралы құнды пікірлер қалдырды. Түйсіктеріміз арқылы дүниеден хабар аламыз, пайда, залалды айыратын қуаттың аты – ақыл дейді. Көптеген өлеңдері мен қара сөздерінен диалектикалық тұжырымдар бейнесін көруге болады.

Аймауытов үшін адам табиғат аясында ғұмыр кешкеннен кейін, оның қарекетінің, дүниетанымының, ішкі жан дүниесінің қоршаған ортамен үндесіп жататыны заңды нәрсе. Ол үшін адамды толық мәнде көрсету үшін табиғат көріністері өте қажет. Бұл көріністерде табиғат адамның

тұрмыс-тіршілігімен, күнделікті өмірімен, жалпы қазақ ауылының шаруашылық ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Табиғат пен тұрмыс қолтықтасқан бірлікте, диалектикалық қарым-қатынаста суреттеледі. «Дала меніреу ақ кебін. Біресе жел ысқырып боран соғады; біресе сақылдаған сары аяз болады; біресе шашағы салбыраған бозғылт тұман басады. Қорадан шыққан сиырдың бақайы сылдыр-сылдыр етеді. Етіктің сықырына есік үн қосады. Есік ашылса екі арба аяз үйге кіреді. Тысқа шыққан қара сақал демде қарайып, сақал-мұрты аппақ болады. Қатын-бала жылы үйден шықпайды, қатынас сирейді. Еркек малмен әлек. Қарлы қыс қара албастыдай басып, адамның қырыс-тырысын жаздырмайды. Адам бірінен-бірі қыстың кегін алатындай, қырғи-қабақ боп, тоңырайысып отырады.

Құлагер аттың асылы болса, Ақан адамның бекзадасы. Батыраш мінезіне, құлқына Көктұйғын сай келеді. Құлагердің өліміне жалғыз Ақан емес, бүкіл ел қайғырады. Әсемдікті, асылдықты зұлымдық женеді, халықтың еншісінде қалған үмітті де жауыздар біржолата кескендей болады. «Сүйегі жануардың жылқыдан жат» деп Күреңбай сыншыдан баға алған Құлагерді Илияс сөзімен бейнелесек, ол былай:

Тәулет бас, қамыс құлақ, қуарған жақ,
Құлан жал, бұлан мойын, қой жұтқыншақ,
Қоян жон, жазық жая, жауырынды,
Құс топшы, қос шынтағы қалқыңқырақ.
Сіңірлі, жер соғарлы, аяғы тік,
Түлкі төс, тазы тізе, ит жіліншік,
Шашақты, шақпақ етті, аласа ұршық;
Құндыздық қалай біткен құйрыққа дүп?
Қоқанның жібегіндей жеңіл құйрық,
Не қою, не болмаса емес сұйық;
Бұтының арасынан ел көшкендей,
Жамбастың басы делдек, қуыс қолтық.
Шүйделі, шоктығы өргек, шідерлігі,
Серке сан, желмаядай тілерсігі;
Тау желін тартса жұтқан талыс танау,
Тынысты, кеңде жатыр кеңірдегі
Қанында шығысың мен батысың жоқ,
Ағылшын арғымақтың шатысы жоқ.
Қашаннан қазағымның қолтумасы,
Араптың дүлдүлінің қатысы жоқ [8].

Құлагер «қазақтың қолтумасы», ал ол туралы Илияс жыры қазақ дүниетанымының қолтаңбасы. Бұрын-соңды атты қадірлеп, сүйіп өскен этноста, мал баласын осындай дәрежеде бейнелеп, жырлау табиғатты, әлемді, адамды ерекше сүйгендіктің белгісі. Абай, Мағжан, Жүсіпбек, Сәкендер сияқ-

ты Илияс та туған жерін, елін, жарық дүниені, қандастарын жырлауды өміріне мақсат етіп қойған абзал жан.

XX ғасыр басында ғұмыр кешкен қазақ зиялыларының ішінде табиғат пен адам бірлігін ғылыми негізді баяндап, материалистік ой-тұжырымдар қалдырған, физика мен лириканы шендестіре сипаттаған ерекше қолтаңбасы бар ойшыл-ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров болды.

Сұлтанмахмұт дүниетанымының басқалардан ерекшелу болуының тағы бір себебі – ол жоқшылықты көп көрген, жас та болса өмір азабын артығымен тартқан, өз тағдырын тек өзі жасаған азамат. Осыған байланысты көп өлеңдерінде Ахмет, Әлиханардай жалпы қазақ атынан емес, адам тағдырын, әйел тағдырын таптық сезім тұрғысынан, кедей-кепшіктер көзқарасы жағынан жырлайды. Ал туған жер, табиғаттың, елдің болашағына келгенде, басқа ойшылдар сияқты болжай алмай қиналып, азаптанып өтеді. Сұлтанмахмұт философиясы – өмірден қағажу көрген, алдағыдан көп үміт күтпейтін, тар қапастан шығудың амалдарын іздеген арпалыс философиясы десек қателеспейміз. Оның ізденіп, оқығандары да осы бағыттағы әдебиет болатын. Мұхтар Әуезовтің айтуынша, 1917 жылы қатты ауырып жүрген кезінің өзінде Толстойдың, Надсонның, Бакунин мен Плеханов шығармаларын зер сала оқыған. Осы ізденіс бағыты да оның табиғат, махаббат лирикасының өзінде үнемі әлеуметтік-философиялық мән-мазмұн болғанына себепкер. Сұлтанмахмұтты көзі көрген академик Ә. Марғұлан: «Сұлтанмахмұттың дүниеде жек көргені арамза бай мен залым болыстар еді», – дейді [9].

Дүниетанымының, дүниеқозқарасының осы өзгешеліктерінің себебінен Сұлтанмахмұт Абай, Мағжан, Илиястардай таза табиғат әсемдігін бөлек алып баяндамайды. «Кеш» атты өлеңіндегідей дені табиғат суреттемесі болса да, соңғы шумағын адам, әлеумет мәселесіне тірейді.

Желі бар, бетке тиген жылы еспе, күн жылы, аспан жарық онды кеште

Қарасаң бұл уақытта, кең далаға, әртүрлі қиял келіп түсер еске.

Сайраған көкте торғай есінді алып, күн де жоқ әлдеқашан кеткен батып, көк шөпті қызыл, жасыл жапырақ басқан, артында қызыл шапақ нұры қалып.

Қарасаң бойыңды алып көңіл ашқан, бейне бір өзендей-ақ толып тасқан. Толқып тұр кешкі соққан самал желге, естіліп торғай үні көкте басқан.

Жай тауып құрт-құмырсқа әрбір шөптен, талмаулап қызыл шапақ қарап көктен.

Жалтырап сол уақытта жұлдыз шықты, аспанға

шашу шашып меруерттен.

Қойныңа қараңғылық енген барып, жағалай айналаңның бәрі қауіп.

Қарасаң қараңғы түн жан қорқарлық, бұл күнде бола алмайтын жолды тауып [10].

Күн мен түн екеуі де табиғат құбылыстары ретінде еріксіз, шартты түрде қабылданатын дүниелер. Күннің де, түннің де әсемдігі жетерлік. Бірақ ойшыл бұл жерде күн мен түнге символдық, аллегориялық мән беріп отыр. Күн – тіршіліктің, өмірдің, қимыл-әрекеттің, құштарлықтың символы. Ал түн болса қауіп-қатер қараңғы, шарасыздық, белгісіздіктің символы. Бір жағынан алғанда, романтикалық леп сезілсе, екінші жағынан алсақ, пессимистік сарынға бой ұрғандық байқалады.

Десе де философ-ақын болашаққа сенгісі келеді, болашақта адам да, өмір де, орта да шыннайы мәнге ие болып өзгерер деп үміт артады. Сол үшін әлі жеткенше қызмет етіп, қолғабыс тигізуді мақсат етеді. Бұл ойлары ойшылдың «Неге жасаймын» атты өлеңінде қысқа да, нұсқа берілген.

Сусыз, шетсіз шөлдерден, тұманды түпсіз көлдерден, адамдық көші өткенше!

Қасқыр мен қой дос болып, достықсыз өмір бос болып, шын өмірге жеткенше!

Іштен өсіп адамдық, сырттан түлеп жамандық, таза-рып әбден кеткенше.

Талай шаштар ағарар, талай тәнді жер алар, талай буын куарар, талай өмір суалар.

Жасамаймын: «Еңбектің, жемісін көрем» деп.

Жасаймын: «Бір қолғабыс; кейінгіге берем» деп [11].

Сұлтанмахмұт өзіне туған елі, өтпелі кезең артқан міндеттерді үлкен абыроймен орындады. Бар-жоғы 27 жыл ғана ғұмыр кешкен философ-ақын жаңа заманды, қоғам мен табиғат өміріндегі өзгерістерді, замандастарының өткен мен болашақ арпалысында туған сыр-сезімдерін, ой-толғаныстарын, күдіктерін, үміт-сенімдерін бар қажыр-қайратын сала жырлады. Оның «Адасқан өмір», «Кедей» поэмалары, «Кім жазықты», «Қамар сұлу» романдары қазақ табиғатын, адам келбетін жақсартуға арналған жаңа мазмұнды, жаңа идеялы еңбектер. «Қамар сұлудағы» Қамар, Ахмет, Омар, Хасендер, көздері ашық, саналары ояу, ескілікке жандары қарсы жандар, қазақ ауылындағы жаңа замана адамдары. Философиялық антропологияның материалистік концепциясын ұсынған Фейербахтың айтуынша, жеке-дара, жалғыз өзі ғана өмір сүре алатын адамның болуы мүмкін емес. Адамның жануарлар дүниесінен бөлініп шығуының негізгі өмір сүру ортасын өз

еңбегімен өзгерту, қайта жасау әдісін, ол үшін еңбек құралын оның ең жабайы түрінен бастап, бірте-бірте жетілдіру жолын меңгеру қабілеті болған. Тек еңбек процесінде ғана адамдар қатысу, байланыс жасаудың қабілеттігін үйренеді. Бара-бара адам еңбегі, бүкіл материалдық еңбегі материалдық және рухани мәдениет дүниесінің жасаушы болып шықты. Осыларды еске ала отырып адам дегеніміз – еңбек әрекетімен шұғылдана алатын әлеуметтік қатынастар жасайтын, өзара байланыс жасауға толық қабілетті тіршілік иесі деп анықтама беруге болады.

Осы ой-пікірлердің философиялық тереңдігін, салмағын, қажеттігін пайымдай отырып, болашақта әрбір ойшылдың философиялық антропология саласында ашқан жаңалықтары, жетістіктері жеке ғылыми ізденіс тақырыбы бола алады. Қазақ тарихындағы ұлы тұлғалардың бәрі дерлік халқымыздың бей-берекет, талмалы жағдайға түскен кезеңдерінде дүниеге келген. Әсіресе Абайдан Мағжанға дейінгі даналар тізбегі халқының рухани жұтаңдыққа ұрынып, адами қасиеттерінен айырыла бастаған қасіреттік-қайғылы дәуірінде ғұмыр кешті. Олар «заманды заман билеп» арпалысқан сәтте кеулеп шыққан күйректік, көре алмаушылық, бағыныштылық, құлдық, араздық, қысыр қиялдық, пайдақорлық, жалқаулық сияқты мерездік сезімдермен ымырасыз айқасқа түсіп шынайы адами күйге қайтаруға әрекет жасады.

Әдебиеттер

- 1 Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдықтары. Таңдамалы. 2-басылым. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
- 2 Торайғыров С. Кедей. Үш томдық шығармалар жинағы. 2-т. – Алматы: Жібек жолы, 2003. – 110-134 б.

3 Ай заман-ай, заман-ай... (Бес ғасыр жырлайды). 2 томдық. – Алматы: Жазушы, 1991. – 1 т. – 384 б.

4 Құдайбердиев Ш. Мұтылғанның өмірі / Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 334-348 б.

5 Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. – Алматы, 1988. – 18 б.

6 Мұқанов С. Халық мұрасы: Тарихи-этнографиялық шолу. – Алматы: Жазушы, 2003. – 304 б.

7 Құнанбаев А. Шығармаларының бір томдық жинағы. – Алматы, 1961. – 48 б.

8 Жансүгіров І. Құлагер. – Алматы: Жібек жолы, 2006. – 268 б.

9 Марғұлан Ә. Махмұтты еске түсіру // С.Торайғыров. Үш томдық шығармалар жинағы. 3-том. – Алматы: Алаш, 2005. – 128-129 бб.

10 Торайғыров С. Үш томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Жібек жолы, 2002. – 176 б.

11 Торайғыров С. Үш томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Жібек жолы, 2003. – 256 б.

12 Алтаев Ж., Қасабек А. Қазақ философиясының тарихына кіріспе. – Алматы, 1994.

13 Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтардың дүниетанымы. – Алматы, 1996.

14 Қасымжанов А.Х. Ұлы дала ойшылдары. – Алматы, 1996.

15 Молдабеков Ж.Ж. Абай және адамтану // Абайдың дүниетанымы мен философиясы. – Алматы: Ғылым, 1995.

16 Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. – Алматы: Қазақстан, 1995.

17 Уәлиханов Ш. Қазатардағы шамандықтың қалдықтары. Таңдамалы. 2-бас. – Алматы: Жазушы, 1985.

18 Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. – Алматы, 1988.

Г.К. Абдигалиева, А.С. Джурумбаев

Гармония человека и природы в казахской философии

Проблема человека в казахской философии является одной из главных. В статье рассматриваются лишь некоторые его стороны, в частности, выявляются методологические, исторические и логические аспекты. На примере творчества Абая Кунанбаева, Шакарима, Султанмахмута Торайгырова и других выявляются онтологические и гносеологические особенности казахской философии, мировоззренческие ориентиры и духовные ценности казахского общества.

G.K. Abdigalieva, A.S. Dzhurumbaev

The harmony between man and nature in the kazakh philosophy

The problem of man in the kazakh philosophy is one of the principal. In this paper we consider only some of his party in particular reveals methodological, historical and logical aspects. On the example of Abai Kunanbaev, Shakarim, Sultanmahmut Toraigyrov and other detected the ontological and epistemological features of kazakh philosophy, philosophical orientations, and spiritual values of the kazakh society.